

1. Η είσοδος της υπόσκαφης ἑκκλησίας του Ἅγιου Χριστοδούλου ὡπας είναι σήμερα.

ΥΠΟΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΩΔΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Οι σπηλιές της πατρίδας μας πού ώς σήμερα έχει καταγράψει ή Ε.Σ.Ε. ξεπερνοῦν σέ άριθμό τίς 7.000 και διαρκώς άνακαλύπτουμε κι άλλες καί τίς καταγράφουμε.

Ή έρευνα, σέ δεσες έχει γίνει ώς σήμερα, μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ότι μπορούμε νά τίς ξεχωρίσουμε σέ όμαδες, όχι μόνο από τόν τρόπο της δημιουργίας τους ή τού τόπου όπου θρίσκονται, όπως χερσαίες και έναλιες, άλλα και από τήν χρησιμοποίησής τους από τόν ανθρώπο.

Οι σπηλιές, πού ήταν ή πρώτη κατοικία τού άνθρωπου, είναι φυσικό νά έχουν διαφυλάξει στό ύγρο σκοτάδι τους πολλά από τά πρώτα δημιουργήματα του. Έργαλεια, άγγεια κάθε λογῆς, όπλα πού τού ήτανε χρήσιμα στό κυνήγι, άκομα και δείγματα τής καλλιτεχνικής του έκδηλωσης ή τής συναισθηματικής του παρόρμησης, τής θρησκευτικής ζωής άλλα και τῶν διδακτικῶν του, κατά κάποιον τρόπο, άπασχολήσεων. "Έτας γιά νά φρούμε και νά μελετήσουμε τίς ρίζες μας, τίς πιό άπομακρες, έξερευνούμε όλο και πιό συχνά, όλο και πιό θαθιά τίς σπηλιές. Αύτές οι άναγκαστικές περιπτώσεις καταφυγής τού νεότερου άνθρωπου μέσα στίς σπηλιές τόν κάνανε και δημιουργό όμαδας μνημείων πού, δύντας άγνωστα ώς έδω και λίγα χρόνια, μᾶς δίνουν τώρα μέ τή μελέτη τους σωρό πληροφορίες γιά τή ζωή του, γιά τίς κατασκευαστικές του ικανότητες, άλλα και πλήθος λαογραφικά στοιχεία.

Θόδωρος Σκούρας

Μέλος τού Δ.Σ. τής Ε.Σ.Ε.

Πολλές σπηλιές ήταν κατά την 'Αρχαιότητα λατρευτικά άντρα. Τά εύρημάτα μάς άποδείξαν τούτη τή χρήση τους.

'Άλλα καί στους κάπως νεοτερους χρόνους, καταφέγγοντας μέσα στις σπηλιές, δ' ἀνθρώποις μᾶς ἀφοσε τά δημηουργήματα του, πού μάς άποδείχνουν διτο πολλές σπηλιές ήταν καί είναι άκομα τόποι λατρείας χριστιανής, ἀφού μέσα σ' αὐτές ύπαρχουν ἐκκλησίες. 'Η μελέτη αὐτών τῶν νεδετέρων ἔργων τοῦ ἀνθρώπου μέσα στις σπηλιές μᾶς δεῖξε τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τους, τὴν ἑντοσή τους στὸ φυσικό χώρῳ, τὸ δεσμό τους μὲ τὸ περιβάλλον, τὴν ἐπιμέλεια τῆς διαρρύματος τους. 'Από τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τους χωρίστοντας οἱ ἐκκλησίες σὲ δύο διμάδες. 'Εται ὄνμαζουμένον ὑπόσκαψες τὶς ἐκκλησίες ποιήσασθαι τοὺς ἄνθρωπους έχει γίνει μὲ ἀφάρεστ μάζας ἀπό τοὺς φυσικοὺς βράχους τῆς σπηλιάς, καὶ σπηλαιώδεις ἔκεινες ποιήσασθαι τοὺς ἄνθρωπους έχει γίνει προσθετικά, δηλαδὴ μὲ κτίσμα τοιχῶν, τέμπλου ή ἀλλών τημπάτων. Βέβαια, δέν ἀποκλείονται καὶ οἱ μεικτοί τύποι.

Χαρακτηριστικές ύπόσκαψες ἐκκλησίες στὸν ἐλλαδικό χώρῳ είναι τῆς Σαντορίνης, ἐνώ σπηλαιώδεις τυπικές είναι τῆς 'Άγιας Ελεούσας στὴν λακωνική Μάνη, ή ἐκκλησία μέσα στὴ σπηλιὰ τοῦ Νταβέλη στὴν Πεντέλη, ή 'Άγιος Αθανάσιος στὴ Σκύρο καὶ πολλὲς ἄλλες. Τὸ βασικὸν κοινὸν χαρακτηριστικὸν τους είναι διτο μὲ ἀφάρεστη ή μὲ προσθήκη οἱ ἐκκλησίες αὐτές είναι μέσα σὲ σπηλιές. Τά ἄλλα χαρακτηριστικά τους είναι προσαρμοσμένα σὲ διάφορες ἀνάγκες καὶ ἀξέπεραστοι δυσκολίες, πού ἀναγκάστονται τοὺς δημηουργούν τους νά ξεφύγουν ἀπό τὴν παραδοσιακὴ τακτική.

Βασικὴ καὶ ἀξεπέραστη δυσκολία παρουσιάζει ὁ θάλαμος τῆς σπηλιᾶς καὶ γι' αὐτὸς στὶς ύπόσκαψες ἐκκλησίες συναντάμε πολλές αποκλείσεις ἀπό τὴν παραδοσιακὴ προσήλωση, ὡς τὸ σημείον νά θλεπουσε καὶ τελείως διαφορετικὸν προσανατολισμὸν τῆς 'Άγιας Τράπεζας. Στίς σπηλαιώδεις, ἐπειδὴ τὸ χτίσιμο τῶν τοιχῶν θωπθεῖ ποιὸν στὴ διαμόρφωσή τους, ή πιό συχνὴ ἀπομάκρυνση ἀπό τὸ παραδοσιακὴ κατεστόμενον είναι διτο μερικὲς ἔχουνε μεγαλύτερο μήκος ἀξονα ἀπό Β πρὸς Ν καὶ μικρότερο ἀπό Α πρὸς Δ, γιατὶ ἔται είναι διτο θάλαμος τῆς σπηλιᾶς. 'Άλλο κοινὸν χαρακτηριστικό ὅλων αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν είναι διτο η 'Άγια Τράπεζα,

ἀφαιρετικά ή προσθετικά φτιαγμένη, είναι πάντοτε κολλημένη στὸ βράχο τῆς σπηλιᾶς, ἀσχετα ἀν ὑπῆρχε τόπος νά τοποθετηθεὶτο στὸ κέντρο τοῦ ιεροῦ χώρου. Σε πολλὲς περιπτώσεις η 'Άγια Τράπεζα δέν είναι φτιαγμένη στὸ μέσο του τοίχου τοῦ ιεροῦ, ἀλλὰ σὲ ἀλλή θέση, καὶ τοῦτο γιατὶ οἱ δημιουργοὶ αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν προσπαθοῦν νά δώσουν δισ τὸ δυνατὸ πόσιστο προσανατολισμὸν ἡ γιατὶ ή ὑπαρξῇ ἐκεὶ κάποιας φυσικῆς κοιλότητας τοῦ βράχου τοῦς διευκόλυνε στὴ διαμόρφωσή της. Τὸ μόρο πάροι πού κρατιέται πιστὰ ἀπ' ὅλη τὴν καθειρωμένη ταχτική είναι ή θέση τῆς Πρόθεστης, πού τὴ φτιάχνουν πάντα ἀριστερά τῆς 'Άγιας Τράπεζας, ἀσχετα ἀν είναι στὸν ίδιο, τὸν ἀντανακλοτὸν τοίχο ή στὸν πλαϊνό, τὸ βορινό. Αὐτὴ η πιστὰ προσφέρει θέση τῆς Πρόθεστης μᾶς ἔχει τοις καὶ τὸ αἴτο τῆς προσαρμογῆς τῆς 'Άγιας Τράπεζας στὸν τοίχο τοῦ ιεροῦ. 'Οπως είναι γνωστό, Πρόθεστη ή Προσκομιδὴ λέγεται ή θέση πρὸ τὸ βορείο μέρος τοῦ 'Άγιου Βημάτου, διόπου γίνεται ἡ προσευμασία τοῦ δρυτοῦ τῆς Μεταλήψεως ή καὶ θέση αὐτῆς συμβολικά παριστάνει τὸ σπήλαιο ὅπου γεννήθηκε ὁ Χριστός. Γνωρίζοντας αὐτὸν τὸ συμβολισμὸν πτιάχνουν τὴν Πρόθεστη πάντα σχεδόν σὲ κάποια κοιλότητα τοῦ βράχου - τοιχοῦ τῆς σπηλιᾶς ή ἐστὸν ἀφήνουν τὸ βάθος τῆς νά είναι δι τὸ βράχος τῆς σπηλιᾶς καὶ προσθετικά διαμορφώνουν τὸ σχήμα της. Κατὰ προέκταση αὐτοῦ τοῦ συμβολισμοῦ πτιάχνουν καὶ τὴν 'Άγια Τράπεζα πάντα κολλητὴ πάνω στὸ βράχο τῆς σπηλιᾶς. Καὶ στοὺς διό τύπους αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν ύπαρχουν διλα τὰ μέρη κανονικῆς ἐκκλησίας. Τὸ ιερό μὲ τὴν 'Άγια Τράπεζα καὶ τὴν Πρόθεστη, τὸ Τέμπλο καὶ ὁ χώρος τῶν προσκυνητῶν. Στίς ύπόσκαψες τὴ θέση τοῦ Τέμπλου τὴν πιάνει τοίχος τῆς σπηλιᾶς πού πάνω του είναι τοποθετημένες οἱ εἰκόνες μὲ τὴν τάξη πού ἔχουν στὰ τέμπλα διλῶν τῶν ἐκκλησιῶν.

'Ἄς δούμε, οὕμως, γιατὶ φτιάχτηκαν αὐτές οἱ ἐκκλησίες μέσα στὶς σπηλιές. Οἱ αἵτιες τῆς δημηουργίας τους χρονολογοῦνται ἀπό τὰ πρώτα χριστιανικά χρόνια καὶ βασικότερες θεωρούμενες.

α) Τούς διωγμούς τῶν χριστιανῶν, πού για' ἀποφύγουν τοὺς δώκτες τους καταφέγγανε σὲ περιοχές πού θεωρούνται ἀπρόστετες. 'Εκεὶ μποροῦν χωρὶς φόβο νά λατρέψουν τὸ Θεό τους καὶ νά προσευχθούν. 'Απόδειξη τῆς καταφυγῆς τῶν πρώ-

των χριστιανῶν ἐκεὶ είναι οἱ ἀπόμερες καὶ ἀπόκρημνες θέσεις τῶν περισσότερων ἐκκλησιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου.

β) Η θελημένη ὑπομάκρυνση καὶ τέλεια ἀπομόνωση 'Ερμητῶν καὶ 'Αναχωρητῶν είναι ή δεύτερη αἵτια τῆς δημιουργίας τους. Στοὺς πρώτους χριστιανικούς χρόνους πολλοὶ χριστιανοὶ, ἀκολουθώντας τούς λόγους τοῦ Κυρίου, διώς είναι γραμμένοι στὸ κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ καὶ στὶς συμβουλές τοῦ 'Απόστολου Παύλου, ποὺ ἔχει γράψει στὴν 'Α' πρὸς Κορινθίους 'Ἐπιστολὴν, τοῦζον ὀσκητικὴ λήψη μέσα στὸ οἰκογενειακὸ τους περιβάλλον. Πολλοί, ἐπειδὴ δέν μποροῦσαν νά κατανικήσουν τούς διάφορους πειρασμούς τοῦ περιβάλλοντος, καταφέγγανε σὲ ἐρημές 'ίνα τὸ Θεό προσομούλωνται καὶ Αὐτῷ μόνῳ ἀρέσκωνται'. 'Η φυγὴ αὐτὴ ἔνιες κύμα τὴν ἐπόχη τῶν διωγμῶν τοῦ Δεκιού τὸ 249-251, καὶ κορυφώθηκε τὸ 303-312 στὸ μεγάλο διωγμὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ. 'Ἄργοτερα σὲ σπηλιές καταφέγγανε καὶ οἱ διέν διηροῦσαν νά ζουν στὰ Κοινόθια, καθὼς καὶ δοσὶ μὲ ἀπόφαση τοῦ Ήγουμένου τοῦ Μοναστηρίου διώχνονταν πρὸς τιμωρίαν καὶ ἔξιλασμόν' ή καὶ πάτη 'δοκιμασία'. 'Ολοὶ αὐτοὶ διαμόρφωνται σὲ ἐκκλησία τῆς σπηλιᾶς πού καταφέγγανε. γ) Οἱ εἰκόνες πού κατὰ καιρούς δρισκούν μέσα σὲ σπηλιές.

Κατὰ τίς ἐπιδρομές τῶν τουρκικῶν ὄρδων οἱ διωγμοίνοι καριστιανοὶ τὸ πρώτο πράγμα πού φροντίζειν νά διαφυλάζουν ἀπό τὴ θέθηλη καταστροφὴ τῶν ἐπιδρομῶν ήταν οἱ εἰκόνες τῶν ἀγίων. Γ' αὐτὸς εἶχαν δρεῖ ἀπό πρὶν διρισμένες σπηλιές καὶ τίς κουβαλοῦσαν ἐκεὶ καὶ τὶς ἐκρύβαν πάρεστον σὲ κίνδυνος. Τέτοιο παράδειγμα είναι τὸ σπήλαιο 'Εικονίσματα' σε 760 μ. υψόμετρο στὴ Μακρυκάπα τῆς Εύβοιας. Γιά διάφορους λόγους συχνά ἔζενε στὴ σπηλιὰ κάποια εἰκόνα πού πήθησκαν ἐπίειται ἀπό χρόνια καὶ μετατρέπειν τὴ σπηλιὰ σὲ ἐκκλησία. Εγκαταλειψιν εἰκόνων σὲ σπηλιές πού μετά γίνονται ἐκκλησίες ἔχουνε καὶ ἀπό τούς θωσκούς. Οἱ τοσούπηδες, γιά νά νιώθουν οἱ ίδιοι προστασία καὶ γιά προστατεύονται τά ζωντανά τους ἀπό τίς θεομηνίες καὶ τίς ἀρρώστιες, γιά μήν της ἀπόδεκταίζειν ή θωρισμενιά, είχανε μαζί τους κάποια εἰκόνα, πού πήθησκαν γιά προστατευτικό κονάκι.

Τὸ 1774 η Συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καΐναρτζή ἐπέτρεψε στοὺς 'Ελληνες

2. Εσωτερικό. Διακρίνονται όλα τα λειτουργικά τμήματα της έκκλησιας. Πρόθεση, Ιερό, Τέμπλο.

3. Ο βράχος πού στά σπλάχνα του έκρυψε τή σπηλιά.

νά κτίζουν καινούριες έκκλησεις. Η Πύλη, δώμας, δέν τήρησ αύτό τό δρο καὶ ἐπέμενε στὴν ἀπαγόρευσθη της. Τότε οἱ Ἑλληνες „καταπατοῦσαν τὴν ἀπαγόρευση τῶν Τούρκων, διαμορφώνοντας πολλές φορές τὶς σπηλαῖς σά ἔκκλησες“, γράφουν ὁ Fr. Rouquerolle καὶ ὁ Georg Ludwig von Maurer. Στὸ αἴτιο τῶν διωγμῶν πρέπει νά συμπεριλάβουμε καὶ τοὺς διωγμούς ἀπὸ τῆς ἐπιδρούσης τῶν πειρατῶν. Πραγματικά, ἀν προσέδουμε τὴν κατανομὴ αὐτῶν τῶν ἔκκλησῶν στὸν ἑλλαδικὸν χώρῳ, παραπορούμε δτὶ οἱ ὑπόδακφες καὶ σπηλαιώδεις ἔκκλησεις εἶναι κυρίως στὴ νησιά τοῦ Αγίου καὶ στὴν Πελοπόννησο. Δηλαδὴ στὸς τοποῦς κείνους δημοσίους όπου χτυπούσαν συνήθως οἱ πειρατές. Ἀναγκασμένος ὁ κόδμος νά παραμεινει γιά πολὺν καιρὸν στη κρησφύγετα του, ἐφτιαχνε τὸν τόπο λατρείας του κοντά στὴ σπηλιά - κρησφύγετο.

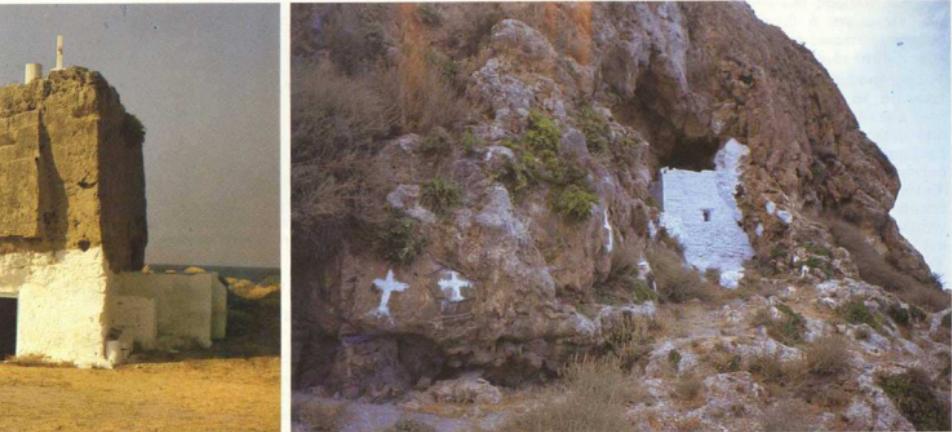
δ) Ἡ μετατροπὴ τῶν ἀρχαίων λατρευτικῶν ἄντρων σε χριστιανικούς χώρους λατρείας, πού κορυφώθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀποδειξεῖς τέτοιων ἐνεργειῶν έχουμε σε πολλές ἔκκλησεις αὐτῶν τῶν τύπων, δημοσίους στὸ χώρῳ τους ἢ στὸ χώρῳ τῆς σπηλιᾶς μέταρχουν ἀκόμα ἀρχιτεκτονικά μέλη, δηνας κολόνες, ἀνάγλυφα κ.ά. ἀπό τὰ ἀρχαία λατρευτικά ἄντρα.

Θά περιγράψουμε τρεις τέτοιες ἔκκλησεις:

Σπήλαιο Ἅγιου Χριστοδούλου. Λίμνη τῆς Εὔθοιας. Ή Λίμνη, ἀπό τὶς πιο γραφικές πόλεις τῆς Εὔθοιας, πού ὡς Ἐλύμνιο στὴν Ἀρχαιότητα καὶ ὡς Λίμνη στοὺς νεότερους χρόνους, έχει νά ἐποδειξει λιστρία ζηλευτῆ. Εκεῖ δράσκεται ἡ ἔκκλησια τοῦ Ἅγιου Χριστοδούλου, πού είναι μέσα σε σπηλιὰ. Πρίν, δῶμας, τὴν περιγράψουμε, είναι ἀνάγκη νά ἀναφερθοῦμε στὸν ἀγιο Χριστοδούλο, γιατὶ ἐτοι γίνεται φανερό καὶ ἡ αἵτια τῆς δημιουργίας της. Ὁ Χριστοδούλος, ὁ ἐπονομάζομένος Πάτμος, γεννηθῆκε στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας στά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα ἡ λίγο ἀργότερα. Ὡς μοναχός, ἰδρυσε μοναστήρι, με πολὺ καλή βιθλιοθήκη, στὸ δρός Λάπτων τῆς Καρίας στὴ Μ'. Ασία. Μετά ἔγινη ήγιονύμους στὴ μονὴ Πλήιον στὴν Κώ. Τό 1080 ζήτησε ἀπό τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό νά ἀνταλλάξει διὸ σαδὲ εἰχῇ φτιάξει στὴν Κώ με τὴν Πάτμο. Ὁ Αὐτοκράτορας δέχτηκε τὴν πρόταση του καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν Πάτμο μὲ δρισμένους δρους. „Οταν στὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα οἱ Ἀραβες ἔκαναν τὴν πρώτη καταστροφική ἐπιδρομή στὸ νησί, ὁ Χριστοδούλος τὸ ἔγκατελεύμε καὶ κατέφυγε στὴν Εὔθοια. Ἐγκαταστάθηκε μέσα στὴ σπηλιὰ καὶ ἀσκήτεψε. Πέθανε ἐκεῖ τὸ 1111. Καταδωλε, λοιπόν, καὶ ἐπιθυμίᾳ ἀσκητισμού είναι τά αἵτια τῆς καταφύγησης τοῦ Χριστοδούλου στὸ σπήλαιο καὶ τῆς δημιουργίας τῆς ἔκκλησίας.

Δέν έχουμε γραπτές μαρτυρίες γιά

τό ἄν τη σπηλιά τή μετέτρεψε σε ἔκκλησια ὁ ἴδιος ὁ Χριστοδούλος ἡ μετά τὸ θάνατο του τή μετέτρεψαν οἱ εύσεβεις Λιμνιώτες. Θεωρούμε, δῶμα, ἀπίθανο ἔνας ἡγούμενος μορφώμενος, ἰδρυτής μοναστηρίων μέδιόλογες βιθλιοθήκες καὶ προπατώτας μέ τέτοια πόστη νά είχε μόνο γιά ἀπλὸ κατάλυμα τή σπηλιά. Ασφαλώς θά την είχε διαμορφώσει σά ἔκκλησια, διόπου θα λειτουργούσε καὶ θά προσευχόταν. Ἡ σπηλιὰ δρίσκεται ἐκεῖ πού τελεώνει ἡ χτισμένη προκυμαὶ καὶ ὁ παραλιακὸς δρόμος τῆς Λίμνης πρός τα Δ. Είναι σίγουρο διτό 120 αἰώνα, διαν στὸν ὁγιος Χριστοδούλους δρήσε αὐτή τή μικρή σπηλιά γιά νά ἀσκητεψει, διό είσοδος, πού θλέπει στὴ θάλασσα, δέν ἦταν δημοσία σημεια (εἰκ. 1). Τώρα δημοσία ἀντικρίζει τή σπηλιά θλέπει τὴν ὥραια σκάλα, σε δυο σκέλη σε ὅρθη γνωνα πού δηγούνται σε μαρτόστενο πλατύσακο, πού πάνει δηλ τὴν πρόσσψη τῆς σπηλιᾶς. Ἡ είσοδος τῆς σπηλιᾶς είναι χτισμένη ἐσωτερικά μέ πέτρες καὶ ἔξωτερικά μέ δύο σειρές τούλα, ἀφήνοντας δηνογμα σε μικρο παράθυρο καὶ στενή πόρτα. Ὁ τοίχος αὐτός, πού κλείνει τή σπηλιά ἀπό τὸ Νοτιά, είναι δηγυνστο ἀν είχε πρωτοδημιουργηθεῖ ἀπό το Χριστοδούλου μέ καποία ἀλλη μορφή, ἀν, βέβαια, τό δηνογμα τῆς σπηλιᾶς ἦταν καὶ τότε τόσο μεγάλο δύο τάρα. Σήμερα ὁ δένοντας τῆς σπηλιᾶς ἀπό Ν πρός Β είχε μήκος 3.40 μ., ἐνώ τό πλάτος της είναι 2.10 μ. μέσα ἀπό

4. Η ἑκκλησία τοῦ Ἅγιου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, μέσα στή σπηλιά.

τόν τοίχο, στενεύοντας διαρκώς, ώπου φτάνει σε κοιλώματα μέ μήκος 1,55 μ., πλάτος 0,80 μ. και ύψος 0,90 μ. Ἐσωτερικό οι τοίχοι τῆς σπηλαῖς είναι τό φυσικό πέτρωμα, πού δέ φαίνεται, όμως, ἀπό τα πολλά ὄστρωματα. Ἀπό Κανονική ἀπόφη ἔχει γίνει προσπάθεια νά υπάρχουν δια τά τμήματα ἐκκλησίας. Παρατηρώντας την εἰκόνα 2, θέλουμε το κοί λωματα πού ἔχει διαμορφωθει σε Πρόθεση. Ἔκει ἔχουν μόνιμα κρεμασμένο καντήλι. Στό πλάνο δεξιά τῆς Πρόθεσης ἡ εικόνα τοῦ Ἐσταυρούμενου μᾶς ὑπόδασινει τή βέση τοῦ Ἱερού, και μικρή ύπερυψη τοῦ δαπέδου τῆς σπηλαῖς σ' αὐτό το σημείο, την Ἅγια Τράπεζα. Πρόθεση και Ἅγια Τράπεζα ἔχουν ξεφύγει ἀπό τόν παραδοσιακό προσανατολισμό πρός τήν Ἀνατολή, γιατὶ σύ μεμολισμός τῆς σπηλαῖς δημοινήθηκε ὁ Χρι στός ἐντοπίζεται στό βορινό τοίχο, ὅπου ή φυσική κοιλότητα παριστεί τήν Πρόθεση και ἀναγκαστικά δεξιά της είναι ἡ Ἅγια Τράπεζα. Ἐτοι τό Τέμπλο δημιουργήθηκε στόν ἀνατολικό τοίχο, ὅπου στερέωσαν ξύλινο ράφι και πάνω σ' αὐτό τοποθέτησαν τίς εἰκόνες. Ἐπίσης τά τρία μικρά σκαμνάκια, ὅπου ύποτιθεται ὅτι κάθονταν προσκυνηταί, είναι λοξά το ποθετημένα γιά νά θλέπουν πρός τό Ἱερό και τό Τέμπλο. Κρυμμένα κάτω ἀπό τό πάνινο παραπέτασμα, πού σκεπάζει τό ράφι τοῦ Τέμπλου, είναι λαξεύμένα στό βράχο δύο μικρά τε τράγωνα κοιλώματα διαστάσεων

0,30x0,30x0,25 μ. (πλάτος, βάθος, ύψος ἀντίστοιχα) και ὄσφαλώς είναι ἡ μόνη ἀφαιρετική δουλειά πού ἔχει γίνει στή σπηλιά. Είναι πολύ πιθανόν ὁ Χριστόδουλος νά είχε λαξεύει αὐτά τά δύο μικρά κοιλώματα στόν ἀνατολικό τοίχο και νά τά χρημα ποιούσαν σάν Πρόθεση και Ἅγια Τράπεζα ὅταν μόνος του λειτουργούσε στή σπηλιά του. Ἡ κοιλότητα τῆς Πρόθεσης είναι μεγάλη, θεάσια, για τόσο μικρή ἐκκλησία. Ἀλλά αὐτό είναι ἀπόδεικτικό γιά τό οι συνθή κες τού ἐσωτερικού τῆς σπηλαῖς ἀνάγκασαν τούς δημιουργούντας τῶν τέων ἐκκλησιῶν νά προσαρμόσουν ἔτοι τά λειτουργικά τμήματα, ώστε νά πλησιάσουν δύο τό δυνατόν περισσότερο πρός τήν παραδοσιακή τακτική. Ἀπό τό βιθλίο τοῦ ἄγιου Χριστοδούλου, τά γενοντά πού τόν ἀνάγκασαν νά φύγει ἀπό τήν Πάτμο και τό χρόνο τοῦ θανάτου του μπο ρούμε εύκολα νά χρονολογήσουμε τή μεκτή, ὑπόσκαφη και σπηλαιώδη αὐτή ἐκκλησία. Δημιουργήθηκε γύ ρω στά 1102, χρονιά πού ὁ Χριστό δουλος ἔφυγε ἀπό τήν Πάτμο.

"Ἄγιος Νικόλαος στά Πουριά. Σκύρος.

"Αλλη μιά ύπόσκαφη ἐκκλησία πού ήταν τυπική, ἀλλά μετατράπηκε σέ μεικτού τύπου μετά τό χτίσιμο τού Ἱερού, είναι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Νικολάου στή Σκύρο.

Βρίσκεται στά ΒΑ τοῦ χωριού, ἐκεί πού τελειώνει ὁ Μόλος, πάνεντα ἀπό τά Βρυκολακονήσια και τόν "Αι Ερμόλαο, πρίν ἀπ' τά Γυρίσματα στό ἀκρωτήριο Πουριά.

"Ολος ὁ τόπος ἔκει είναι ἀπό πορώ δες πέτρωμα — ἀσβεστοπικός φαμαί της — πού εύκολα κόβεται. Ἀπό αὐτά τά πουριά είναι χτισμένη δῆλη ἡ Σκύρος. Ἀκόμα παίνονται τά κοινι μάτα στά βράχοι ἀπό τήν ἀφάρεση μικρών και μεγάλων κομματών. Τό πέτρωμα ἔχει χαρηλωθεί και είναι στό ίδιο ἐπίπεδο με τό υπόλοιπο ἔδαφος. Μεγάλος, όμως, βράχος, ἀπό τό ίδιο ύλικο, μέ περιμέτρο 53 μ. και ύψος ἀπό 5-8 μ., μένει στητός ἔκει, δείχνοντας τίς πληγές του ἀπό τά μύρια κοινιμάτα πού τό έχουν κάνει οι Σκυριανοί, ἀπό τά παλιά χρόνια ὡς σημερά, για νά χτίσουν σπίτια κι ἐκκλησίες, κάστρα και νύρ γους (εἰκ. 3). Σ' αὐτόν τόν φυλο βράχο, σε μιά γωνιά του είναι φτιαχμένη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Νικολάου. Παρατηρώντας τή σπηλιά συμπεραί νουμε ότι είναι φυσική. Τά πράγματα δείχνουν δτι, καθώς οι παλιοί Σκυριανοί κόβανε διαρκώς μεγάλα κομ μάτια ἀπό τό βράχο, φτάσανε κάπο τε ν' ἀνοίξουν κάποια τρύπα, ἀπό όπου φάνηκε μεγάλη κοιλότητα, πού ὡς τότε ήταν κλεισμένη στήν καρδιά τού βράχου. Ἀπό τή σημερινή δια μόρφωση τής ἐκκλησίας, ἀλλά και τού βράχου μέ τίς τόσες πληγές, καταλαβαίνουμε ότι τρύπα ἀνοίχηκε κοντά στήν ἀνατολική γωνιά

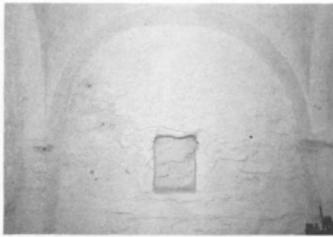
της ΝΑ πλευρᾶς τοῦ θράχου. Αύτό τὸ δεῖχνει καὶ ἡ ὑπαρξὴ μεγάλῆς ἐσσῆς ἐξωτερικά ἀπὸ ἀφαιρέσεως ὑλικοῦ σ' αὐτὸ τὸ μέρος.

Ἡ ὑπαρξὴ κοιλότητας σ' αὐτὰ τὰ πετρώματα, τὰ πορώδη ἀσθετοφαμμιτικά, είναι δυνατή καὶ μπορεῖ νά γίνει ἀπὸ αἰολική ἐνέργεια ἢ μπορεῖ σὲ ἔγκλειστον δύγκα μέμνου νά μην γίνει διαγένεση, δηλαδὴ στρεοποίηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσόδο, ἀφαιρετικές ἐπεμβάσεις ἔχουν γίνει στὸ νοιοανατολικὸ τοῖχο, ἵσως γιά νά ισωθεῖ καὶ νά πάρει τῇ θέσῃ τοῦ Τέμπλου. Ἐπιπλέον στὸ βορινὸ τοῖχο ἔχει λα-
δεῖτε κοιλῶμα σάν Πρόθεση καὶ ἡ μεγαλύτερη ἐπέμβαση φαίνεται νά ἔχει γίνει στὸ νοιοανατολικὸ καὶ στὸ νοιοδυτικὸ τοῖχο, πού συναντοῦνται σὲ δέξια γωνία, καὶ ἔχουν ισοπεδωθεῖ, γιατὶ ἀπὸ τὴν κάτωπο τῆς σπηλιᾶς φαίνεται ὅτι τὸ πάχος αὐτῶν τῶν τοίχων είναι ἴδιο σ' ὅλο τὸ μῆκος τους. Στὴν ὄργη θά είχαν κλείσει τὸ ἄνοιγμα πού τοὺς ἐδειπέται τὴν κοιλότητα καὶ ἵσως ἔκει νά είχαν διαμορφώσει τὴν Ἀγία Τράπεζα, ἀφοῦ ὀριστερὰ τῆς ὑπάρχει ἀκόμα τὸ κοιλωμα τῆς Πρόθεσης. Κανεὶς δέν τερ γιά ποιά αἰτία ἀργότερα μεγαλώσαντε τὸ πρώτο ἄνοιγμα, πού τώρα ἔχει τῇ θέσῃ τῆς Ὁραίας Πύλης, καὶ κατόπιν φτιάχνειν προσθετικά τὸ Ἱερό, ἔξω ἀπὸ τὴν κοιλότητα τῆς σπηλιᾶς καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ δύκο τοῦ θράχου.

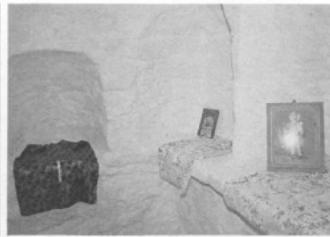
Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία, πού είναι μέσα σὲ σπηλιὰ, διακρίνουμε ὅλα τὰ λειτουργικὰ τμῆματα.

Στὸ νοιοανατολικὸ είναι τοποθετημένο σκυριανὸ ράφι, ἀπὸ τοῦ κρέμονται δύο πορφυρές κουρτίνες καὶ πάνω του είναι τοποθετημένες πέντε εἰκόνες. Ἔται παίρνειν αὐτὸς ὁ τοῖχος τῆς θέσης τοῦ Τέμπλου. Δίπλα σ' αὐτὸ τὸν τοῖχο είναι τὸ μεγαλούμενὸν πρωταρχικὸ ἄνοιγμα πού, περιτριγυρισμένο μὲν ξελόγυπτο πλαίσιο, ἔχει τὴ θέση τῆς Ὁραίας Πύλης. Μετά, πίσω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, είναι προσθετικὰ διαμορφωμένο τὸ Ἱερό, πού καὶ αὐτὸ ἔχει τὴν Πρόθεση στὸ βόρειο τοῖχο καὶ τὴν Ἀγία Τράπεζα, κοιλωμα λόγο μεγαλύτερο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο προσθετικά φτιαγμένο. Τετράγωνη κοιλη πέτρα είναι ἐντοιχισμένη στὴ γωνία ἀνάμεσα στὴν Πρόθεση καὶ στὴν Ἀγία Τράπεζα, ἀσφαλῶς γιά νά ἔχεται τόπον στὴ λειτουργία, αὐξάνοντας τὸ χώρο γιά νά ἀναποθέσει τελειουργικά ἀντικείμενα.

Οι Σκυριανοὶ ἔχουν κάνει ἐπίσης πεζούλι, γιά νά κάθονται οι προσκυνητές, πού πάι συνέχεια ἀπὸ τὴ νοιο-

5. Οι κολόνες πού σχηματίζουν καμάρες γιά τὴ στήριξη

6. Ἀγία Τράπεζα καὶ Πρόθεση, προσθετικά φτιαγμένες τοῦ τρούλου.

νατολική γωνιά ὡς καὶ τὰ 2/3 τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, πού είναι ἡμίκυκλικός. Εἶναι, δηλαδὴ, τὸ καθιστικό ὅπεναντι ἀπὸ τὸ Τέμπλο καὶ τὴν Ὁραία Πύλη. Γιά τὴν ὑπόσκαφη αὐτὴ ἐκκλησίᾳ ἔχουμε δυού χρονολογικές μαρτυρίες, πού δέ μᾶς δίνουν, ὅμως, ἀκριβεῖς πληροφορίες γιά τὸ πότε φτιάχτηκε.

Ἡ μία είναι στὸν 3ο τόμο τοῦ θιβλίου *Travels in Northern Greece*, τοῦ William Martin Leake, πού τὸ ἔγραψε στὸ Λονδίνο τὸ 1835 καὶ περιγράφει τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Σκύρο στὶς 20 Ὁκτωβρίου τὸ 1806. Γράφει: «Μέ την ἐλπίδα πώς θὰ μπορούμε νά ξεκινήσουμε τὴν υγάπτη, ἀφοῦ τὸν Ἀγίο Γεώργιο τὸ ἀπόγευμα καὶ κατέθηκαν στὰ Πουριά, ἀλλὰ ὁ καιρὸς δέν ἦταν ἀκόμα εύνοιος καὶ έπαι βρήκα καταφύγιο σὲ κάποια μικρὴ ἐκκλησία, πού τὸ ἐσωτερικὸ της ἦταν ἀρχαῖα ταφικὴ ἐκσκαφὴ στὴν πλευρὰ ἐνός κυθικοῦ θράχου». Καὶ πιὸ κάτω μὲν ἡμερομηνία 21 Ὁκτωβρίου γράφει: «Ἡ θύελλα δέν υπόχωρεσ. Παρέμεινα στὴν κατακόμη μου ὡς τὸ ἀπόγευμα, ὅποτε μαλάκωσε ὁ καιρός». Ασχεταὶ ἀπὸ τὶς διαφωνίες μας μὲ τὸν Leake γιά «ἀρχαῖα ταφικὴ ἐκσκαφὴ» ἔχουμε τὴν ὀδιάφευση μαρτυρία διτὶ ἡ ἐκκλησία ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸ 1806. Η ἀλλη μαρτυρία είναι τοῦ Karl Fiedler, πού στὸ θιβλίο του *Reise durch alle Theile des Königreiche Griechenland*, ἐκδόμενο στὴ Λιψία τὸ 1841, γράφει: «Κινύντας πάνω τὴν πόλη τῆς Σκύρου πρὸς τὰ βόρεια, μέσα ἀπὸ τὴν ἀμύουσερη πεδιάδα ὡς τὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ πού εἰσχωρεῖ μέσα στὴ θάλασσα, θά βρεῖ τετράγωνο χιλιοσκαμμένο θράχο, πού ἀπὸ δὲλτες τὶς πλευρές του είναι πελκήμενο κομμάτια γιά τὰ σπίτια πού ἔχτισαν ἀλλοτε. Οι νεότεροι κόψανε μιά γωνιά αὐτοῦ τοῦ τετράγωνου θράχου, κι ἔφτιαξαν μικρὸ ἐκκλησάκι». Αφοῦ ἀλλη μαρτυρία χρονολογικὴ δέν ἔχουμε, δεχόμαστε διτὶ είναι παλιότερη ἀπὸ τὸ 1806.

"Αγίος Ἀθανάσιος Ἀθωνίτης, στά Παγιά. Σκύρος.

Ἡ τρίτη ἐκκλησία πού θά περιγράψουμε είναι καθαρά σπηλαιώδης. Είναι ὁ Ἀγίος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, πού δρισκεται μέσα σὲ σπηλιά, σὲ ύψωμέτρου 110μ., στὴν ἀνατολικὴ πλευρά τοῦ θράχου πού στεφανώνεται ἀπὸ τὸ ἐνετικό κάστρο, ἐκεὶ πού ἦταν καὶ ἡ ἀρχαῖα ἀκρόπολη τῆς Σκύρου, τῆς ὥστας πολλὰ ὑπολειμματα βλέπουμε καὶ σήμερα. Ἡ εἰσόδος τῆς σπηλιᾶς είναι πολὺ μεγάλη, ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις διτὶ παλαιότερα δέν ἦταν ἐτοι (εἰκ. 4). Εἶχε 8 μ. ἀνοιγμα καὶ ἀλλ ὅπο τόσο ὑψος, ἐνώ το πο μεγάλο μῆκος της, πλάι στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, είναι 11 μ. καὶ τὸ μεγαλύτερο πλάτος 7 μ. Πάνω ἀπὸ τὴν εἰσόδο τῆς ἐκκλησίας τὸ ὑψος τῆς σπηλιᾶς είναι 3.50 μ. καὶ διαρκεῖς ἀλλαποτεναι, πάνοντας στὸ μηδέν, πιὼν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, σὲ χώρῳ πού χρησιμοποιεῖται γιά ὀστεοφυλακίο ἀπὸ τοὺς καλόγερους τοῦ μοναστηρίου τοῦ "Αι-Γιώργη. Ἡ ἐκκλησία είναι χτισμένη μέσα στὸ κύριο τὸ σπηλάο στὸ βορινὸ τρίποδο τῆς Σκύρου. Γιά οικοδομικού ύλικο στοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας ἔχουν χρησιμοποιηθεὶ καὶ μεγάλες λαζεύνες πέτρες ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικής ἐποχῆς τείχη τῆς Σκύρου. Κάποιο γλυπτό είναι τοποθετημένο σάν γείσος στὸ μικρό παράθυρο τοῦ Ἱεροῦ.

Ο βόρειος τοῖχος τῆς ἐκκλησίας ἀσκουμάπει πάνω στὸ βορινὸ θράχο - τοῖχο τῆς σπηλιᾶς. Ἡ εἰσόδος είναι στὸ νότιο τοῖχο, ἔχει ὑψος 1.75 μ. καὶ πιὸ πάνω είναι ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα μὲ ἐπιγραφή πού ἀναφέρει γιά τὸ χτίσιμο τῆς ἐκκλησίας καὶ πού θά την ἔχεταισούμε πιὸ κάτω.

Ἐνώ τὸ δάπεδο τῆς σπηλιᾶς ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ κεῖ πού είναι ἡ εἰσόδος καὶ μετά, γίνεται ἀνηφορικό, μέσα στὴν ἐκκλησία τὸ δάπεδο είναι ἐπίπεδο, τελείως δριζόντιο, πράγμα πού δείχνει διτὶ

έχει γίνει άφαιρετική δουλειά πάνω στο δρόμο - δάπεδο της σπηλιάς. Είναι ή μόνη άλλωστε πού παρατηρήσαιμε, για νά γίνει τό δάπεδο όριζόντιο και νά χτιστεί και δύτικος τοίχος, πού κι αύτος θεωρίανει τη γώνια μας για άφαιρετική δουλειά, άφου τό έσωτερικο του ώψης είναι πολύ μεγαλύτερο από τό έξωτερικό.

'Η όροφη της έκκλησιας δέ φτάνει ώς την όροφη της σπηλιάς, κοινό γνώμονας δύων των σπηλαιωδών έκκλησιών, για νά έξασταλιζεται φωτισμός. Εσωτερικά δύο οι τοίχοι είναι χρονίου τό ίδιο μήκος, έπειται ή ανατολικός τοίχος στό 'Ιερό έχει μικρή κλιση, πού κάνει τό 'Ιερό δύο στενεύει λιγό πρός το Νότο. Στις δύο γωνιές του δυτικού τοίχου και στις γωνιές που σχηματίζονται από το βορινό και το νότιο τοίχο οι τέμπλοι υπάρχουν τέσσερις κολόνες. Σ αυτές τις κολόνες σπριζονται οι τρεις καμαρές του βορινού, δυτικού και νότιου τοίχου (εικ. 5). 'Η έκκλησια έχει και τρούπο, πού σπριζεται στα τρία τόξα που σχηματίζονται από του καμάρες τών τριών τοίχων και στό τόξο που σχηματίζεται μέσα στό 'Ιερό. Πάνω άπο τήν 'Οραία Πύλη, στόν τρούπο ύπαρχει καμαροπό δνούμα, που δίνει κι αύτο λύση στο φωτισμό του έσωτερικού της έκκλησιας.

Στό 'Ιερό είναι προσθετικά φτιαγμένη η 'Αγια Τρόπεια, 0,95 μ. πιο ψηλά από τό έδαφος, και άριστερά της στόν ίδιο τοίχο τόν δυτικού, είναι ή Πρόθεση μικρότερη σέ διαστάσεις (εικ. 6).

Στή Σκύρο διηγούνται για τόν άγιον 'Αθανάσιο ότι τόν είχε μαζι του ή Νικηφόρος Φωκάς τό 960 ήταν πηγαίνειν' άπειλευθερώσα την Κρήτη από τούς 'Αραβες, πού τόν κρατούσαν από τό 823. Στό ταξίδι, λένε, κακόπαθε ή 'Αθανάσιο και άρρωστησε. Ζήτησε νά τόν άφσουσαν κάπου και άντας κοντά στη Σκύρο, τόν άφσαν έκει. Βρήκε αυτή τή σπηλιά και έμεινε έκει ώπως νά γυρίσει ή Φωκάς. Στήν έπιστροφή του, έπειται ή 'Αθανάσιος τόν θεβαίως ότι προσευχόταν διαρκώς για νά νίκησε τούς έφτιαξε τό μοναστήρι τού 'Αγιου Γεωργίου, πού άκομα μνημονεύονται ως κτήτορες δύο Αύτοκράτορες, ή Νικηφόρος Φωκάς και ή 'Ιωάννης Τσιλιωκής. Οι Σκυριανοί θεωρώντας θετική και άλλημη αύτή τή ιστορία, φτιάχνειν μέσα στή σπηλιά τήν έκκλησια και τή γιορτάζουν στις 5 Ιουλίου. Ερευνώντας, δώμα, δήλη τή βιθιλογραφία αυτής τής έκστρατείας τού Νικηφόρου Φωκά, καθώς και τούς ιστορικούς του ήσιου του, άλλα

και τούς ήσιου τού άγιου 'Αθανασίου του 'Αθωνίτη, έκεινο πού διαπιστώσαμε είναι ότι ή 'Αθανάσιος δέν ταξίδεψε μαζι μέτο Φωκά στήν Κρήτη, άλλα ή Φωκάς τόν άναστασης για νά τόν κάνει νά πάιει στήν Κρήτη. 'Όταν ή άδελφος τού Νικηφόρου, Λέων Φωκάς, τόν βρήκε στό 'Αγιον 'Ορος και τόν παρακλαδεῖσε νά πάιει στήν Κρήτη, ή 'Αθανάσιος άρνηθηκε. 'Ο L. Petit γράφει: «Αύτος δέν είναι πρώτης ούδηλος έπειθετο, ή δέν έπεικεντο άνακράζοντες αύτόν εις τόυτο μετ' έπιτιμων φρικών», και τούς «έταξαν άσυγχρωταν» οι άλλοι καλόγεροι τού 'Αγιου 'Ορους, ήν δέν πήγαινε. 'Ο Gustave Schlumberger, πού είναι ή κύριος ιστορητής τής δράσης τού Νικηφόρου Φωκά, γράφει γιά τή συνάντηση Φωκά - 'Αθανάσιο: «Αύτή ή συνάντηση έγινε τίς τελευταίες ήμερες τού ήσιου 960 ή τίς πρώτες τού ήσιου 960». Αύτη ή τή γραφή θγαίνει τό συμπέρασμα διτί ή 'Αθανάσιος έκινησε για τήν Κρήτη τό Δεκέμβριο τού 960 ή τόν 'Ιανουάριο τού 961, κι έπειδη τούς μήνες αύτούς ή θάλασσα έχει φουρτούνες, ύπαρχει πιθανότα νά έμεινε για λίγο σ' αύτή τή σπηλιά. Τότε ίσως νά έταξε νά φτιάξει έκκλησια και αύτό τό τάμα του νά τό έπικλήρωσαν οι πρώτοι καλόγεροι τού 'Αγιου Γεωργίου, ήταν έγινε έκει τό μοναστήρι. 'Ισως αύτή νά ήταν ή πρώτη έκκλησια πού τήν γκρεμίσανε τό 1602 και έφτιαξαν τή σημερινή. Γιατί ή κτητορική έπιγραφή μάς πληροφορεῖ διτί:

'Ο Θ(ε)ίος ναός ούτος τού διάσου πατρός ήμ(άνω) 'Αθανασίου εις τό πατήσιον πάλι τούτο μετετέθη πρός τό θάρειον ήκ θάρων κ(α)ι θεμελιώ(ν) δι' έδεσον κ(α)ι κόπον τού δισιωτάτου ή μοναχούς κυρού 'Αθανασίου επί ήσιου 1602.

Δέν είναι άπιστων ή παλιά έκκλησια νά είχε χτιστεί από τόν 'Αθανάσιο τόν 'Αθωνίτη ή άπο κάποιον διοι, μάρτυρα ή μεγαλομάρτυρα 'Αθανάσιο, πού υπάρχουν πολλοί στό Χριστιανικό Πάνθεο.

Χρονολογία γιά τήν παλιά έκκλησια δέν μπορούσε νά πούμε. 'Η τωρινή είναι φτιαγμένη τό 1602.

Βιθιλογραφία

ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Ξ. (1977). Η Σκύρος στούς περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900). Παρόρτυμα ΚΑ τόμου ΑΕΜ. Αθήνα.

ΑΤΕΖΗΣ Β. (1967). Ιστορία τής έκκλησης τής Σκύρου. έκδοση 'Εταιρείας Εύθοικων Σπουδών. Αθήνα.

ΒΑΡΕΠΙΔΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ Πόπη (1975). 'Άγιος Γεώργιος Μητρόπατρος Κυθήρων. Ανακοίνωση στο Α. Διεύθυνση Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών. ΠΡΑΚΤΙΚΑ, Σπάρτη.

ΒΡΑΝΟΥΣΗ ΕΡΑ (1966). Τά άγιολογικά κείμενα τού άσιου Χριστοδούλου. Αθήνα.

CHOISEUL GOUFFIER (1824). Voyage Pittoresque de la Grèce. Paris.

ΘΕΜΕΛΗΣ Χρυσοπαπακόπειος (1956). 'Αρχαι και διάδοσις τού Χριστιανισμού έν Εύθοια. ΑΕΜ. τόμ. Δ'. Αθήνα.

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ 'Αντ. (1917). Θηβαικά.

Αρχ. Δελτίο τόμ. Γ'. Αθήνα.

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ 'Αντ. (1928). Πολαιοί Χριστιανικοί και Βυζαντινοί ταφοί έν Θήβαις. Αρχ. Δελτίο τόμ. Ι. παρατ. Αθήνα.

ΜΑΥΡΕΗ Georg (1853). Ο Ελληνικός λαός. Χοιδελέρη, μετόφ. Όλγα Ρούπακη. τόμ. Α'. Αθήνα 1976.

ΜΠΛΕΑΡΕΑΣ Ν. (1940). Το Εύμονον. Πειραιάς;

OHSSON de M. (1788). Tableau General de l'Empire Ottoman. Paris.

PETIT L. (1906). Vie de saint Athanase l' Athonite. Analecta Bollandiana. τόμ. 25. Bruxelles.

ΠΕΡΔΙΚΑ Νικ (1940). Σύκρος. Αθήνα.

POUQUEVILLE Fr (1820). Voyage de la Grèce. Paris.

Πομαλόβικι I. (1895). Ztite Prepodobnago Atanasiia Afonskogo. Petropoliak.

GRAINDOR Paul. (1906). Histoire de l' ile de Skyras jusqu' en 1538 Liege.

JERPHANION-GUILLAUME. Les églises rupestres de Cappadoce. τόμ. A'

ΣΚΟΥΡΑΣ Θεόδ. (1975). Οι οχυρώσεις στήν Εύθοια. ΑΕΜ. τόμ. Κ'. Αθήνα.

ΣΚΟΥΡΑΣ Θεόδ. (1978). Υπόσκαροι και σπηλαιώδεις χριστιανοί νοοι κι έρμητηρια στήν Εύθοια. Δελτίο ΕΞΕ. τόμ. XV. Αθήνα.

ΣΚΟΥΡΑΣ Θεόδ. (1979). Υπόσκαρες και σπηλαιώδεις έκκλησης στή Σκύρο. έκδοση στό Συλλόγο Σκυριανών. Αθήνα.

SCHLUMBERGER Gustave (1890). Un Empereur Byzantin au Dixième Siècle. Nichephore Phocas. Paris. σελ. 317.

ΨΗΛΑΚΗΣ Β. (1959). Ιστορία τής Κρήτης. Χανιά. τόμ. Β.

ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Μιχ. (1901). Νήσος Σκύρος. Αθήνα.

Κατα Μαθαίου Ευάγγελιο. Πάλαιοι Αποστόλοι. Πρός Κορινθίους Α' Επιτολή.

Rock Sheltered and Cavernous Churches

Th. Skouras

This article deals with an almost unknown group of christain monuments, churches that is, housed in caves.

The reasons for their creation are explained as well as the way of their construction and the traditional inclinations and mentality of their builders.

Three such churches are described: the rock sheltered church of St. Christodoulos in the Limni of Euboea, dated in 1102 AD and that of St. Nicolas in Skyrus island, dated before 1806 AD. The cavernous church of St. Athanasios the Athoni in Skyrus, that dates in 1602, is also presented.